

POROZTAHOVÁNÍ ŽELEZNÉ OPONY: ČESKOSLOVENSKÁ MEZIBLOKOVÁ VĚDECKO-TECHNICKÁ SPOLUPRÁCE V ÉŘE ANTONÍNA NOVOTNÉHO (1953–1968)

Ondřej Fišer

1 Krize zahraniční hospodářské politiky v rané postgottwaldowské éře (1953–1955)

Přestože Československo tradičně disponovalo silnou vědecko-technickou základnou vytvořenou již za Rakouska-Uherska a dále rozvíjenou v období první republiky, pro Gottwaldův a později Zápotockého kabinet nebyla podpora vědecko-výzkumných aktivit prioritou. Gottwald prosazoval zejména extenzivní formy hospodářského růstu a podcenil jak význam mezinárodní výměny know-how, tak i domácího výzkumu a vývoje. Na konci Gottwaldovy éry však československé podniky další možnosti extenzivního růstu již vyčerpaly, což vyústilo v radikální zpomalení ekonomického rozvoje. Tento jev byl doprovázen snížením konkurenceschopnosti československé výroby, jejíž technologie zastarávaly a produkty se staly neexportovatelnými.¹

Obec soudobých historiků (Kaplan, 1995; Kuklík, Jančík, 2002) se shoduje na tom, že v období Gottwaldovy éry došlo k téměř absolutnímu pozastavení meziblokové vědecko-technické spolupráce mezi kapitalistickým a socialistickým táborem.² Určitou neshodu však lze pozorovat v otázce vlivu nástupu Novotného k moci na rozvoj spolupráce mezi oběma geopolitickými bloky. Zatímco někteří autoři, jako Pernes či Rainer, považují destalinizaci československého systému meziblokové spolupráce za zdoluhavý proces, který nabyl hmatatelnějších forem až po XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu (dále jen KSSS), Fava, Kaplan, Nekola a Zelinka přinášejí důkazy o prozápad-

¹ MACKOVÁ, Lucie: *Dopady socialistické industrializace na československou ekonomiku v 50. a 60. letech*. Plzeň 2013, s. 19–35 (nepublikovaná bakalářská práce).

² KAPLAN, Karel: *Československo v RVHP 1949–1956*. Praha 1995, s. 70; KUKLÍK, Jan – JANČÍK, Drahomír, et al.: „Spící konta“ ve švýcarských bankách za znárodněný švýcarský majetek v Československu?: Československo-švýcarská jednání o tzv. náhradových otázkách 1945–1967. In: *Studie k moderním dějinám: sborník prací k 70. narozeninám Vlastislava Laciny*. Praha 2002, s. 445–462.

ních opatřeních československé vlády již na počátku postgottwaldovské éry v letech 1953–1955.³

Ačkoli před rokem 1953 autoritářský kult Gottwalda a Stalina neumožňoval širší kritiku zhoršujícího se stavu hospodářství, již ke konci jara 1953 se začaly ozývat první hlasy volající po transformaci vládního přístupu k otázce jeho zahraniční spolupráce. Jak ukazuje Kaplan, na podzim 1953 zveřejnil československý premiér Viliam Široký vládní plán reformy Gottwaldova hospodářského modelu.⁴ Současně vedení KSČ podpořilo i transformaci československé výzkumné a vývojové činnosti, která vedla k zahájení praktických aktivit nově založené Československé akademie věd (dále jen ČSAV). V tomto ohledu je možné zmínit zejména každoroční navyšování výdajů na vědu mezi lety 1953–1962, včetně výdajů na rozvoj meziblokové spolupráce, což jasně poukazuje na rostoucí zájem KSČ o reformu Gottwaldova modelu.⁵

Je však třeba přiznat, že tyto rané reformní pokusy narážely na řadu těžko překonatelných překážek, které často pramenily z přežívajících stalinských představ nedestalinizovaných kádřů. Jednou z teorií, která na úrovni vědy a techniky bránila oživení spolupráce mezi Východem a Západem, byl lysenkismus. Československá historička Alena Míšková v této souvislosti přináší důkazy, které naznačují, že zejména před rokem 1956 byl rozvoj československých meziblokových vědecko-technických kontaktů v oblasti přírodních věd z důvodů pokračující sovětizace realizován jen minimálně.⁶

Na stalinistický charakter československé vědy v rané postgottwaldovské éře poukazuje i přetrvávající důraz na další nediverzifikovaný rozvoj těžkého průmyslu, snaha o udržení autarkie či neochota vedení KSČ nahradit stalinistické kádry ve vedení školství a výzkumu kvalifikovanými odpolitizovanými odborníky.⁷ Nové nálezy ze série *Foreign Relations of the United States*

³ RAINER, János, M.: 1956: *The Mid-Twentieth Century Seen from the Vantage Point of the Beginning of the Next Century*. In: COX, Terry (ed.): *Challenging Communism in Eastern Europe*. Oxford 2008, s. 9; PERNES, Jiří: *Destalinisation in Czechoslovakia after 1956*. In: FLOCK, Sarah – KOCIAN, Jiří – RUBES, Jan, et al. (eds.): *Tchèques et les Belges: Une Histoire en Miroir*. Praha 2008, s. 106–116; FAVA, Valentina: *Motor Vehicles vs Dollars: Selling Socialist Cars in Neutral Markets. Some Evidence from the ŠKODA Auto Case*. EUI Working Papers MPW No. 2007/36, Fiesole 2007.

⁴ KAPLAN, Karel: *Československo v letech 1953–1966*. Praha 1992, s. 10–29.

⁵ NEKOLA, Jiří – ZELINKA, Jiří: *Research and development in Czechoslovakia*. Minerva, 6, 1968, č. 3, s. 390.

⁶ MÍŠKOVÁ, Alena: *Vytváření mezinárodní vědecké spolupráce ČSAV v letech 1952–1961*. Práce z dějin Československé akademie věd, sv. 1, Praha 1986, s. 167–168.

⁷ ČURDA, Vojtěch: *Ladislav Štoll, Příběh komunistického ideologa a formování československé kultury ve 20. století*. Praha 2022.

podporují teorii nedostatečné destalinizace na příkladu přístupu amerických ministerstev zahraničí či obchodu, která se i po Stalinově a Gottwaldově smrti snažila zachovat opatrnější postoj při liberalizaci spolupráce s československými vědecko-technickými kruhy. To se projevilo i na jednání Koordinačního výboru pro mnohostrannou kontrolu exportu, kde americká delegace i na počátku postgottwaldovské éry trvala na zachování předchozích seznamů embargovaných technologií.⁸

Ačkoli se tedy během roku 1953 Široký a Novotný snažili prosadit určitá opatření k posílení vědecko-technické spolupráce se Západem, ukázalo se, že v té době pro takový krok ještě nedozrál čas. Československá vědecko-výzkumná scéna byla totiž nadále protkána stalinistickými aspekty, které navrhovaným opatřením neumožňovaly pevné zakořenění v systému mezinárodní spolupráce.

Navíc, jak korespondence a zprávy československých průmyslových ministerstev doplněné o paměti Wichterleho dokazují, významnou překážkou k obnovení československé meziblokové spolupráce zůstával nedostatek tvrdé měny. Cesty do zahraničí, placení členských příspěvků v mezinárodních organizacích či nákup západní literatury a vědecko-výzkumného zařízení představovaly pro československé podniky neúnosnou finanční zátěž. Permanentní nedostatek valut byl do značné míry způsoben již zmíněným zhoršením exportovatelnosti československých výrobků a snahou západních vlád omezit dovoz socialistického zboží, služeb a know-how.⁹ Překonání této překážky bylo dlouhodobým procesem, neboť většina československých výrobních podniků a výzkumných ústavů se i ke konci Novotného éry nadále potýkala s nedostatkem finančních prostředků.

Jak dále vyplývá z komparativní analýzy zpráv československého Ministerstva paliv a energetiky a Ministerstva chemického průmyslu, brzdícím faktorem k překonání stalinistických praktik v mezinárodní spolupráci byla i přetrvávající přebyrokratizovanost československého státního aparátu, která reformním křídlům KSČ jen stěží umožňovala prosazení jakýchkoliv změn.

⁸ *Summary of Minutes of the Meeting of the Interdepartmental Committee of Under Secretaries on Foreign Economic Policy*, January 10, 1962. In: *Foreign Relations of the United States. 1961–1963*, 9, Washington 1995, s. 663–668; *Memorandum of discussion at the 356th meeting of the National Security Council*, February 27, 1958. In: *Foreign Relations of the United States. 1958–1960*, 4, s. 704–710; GROSSFELD, Bernhard – JUNKER, Abbo: *Das CoCom im internationalen Wirtschaftsrecht*. Tübingen 1991.

⁹ WICHTERLE, Otto: *Vzpomínky*. Praha 1992, s. 67; Archiv GATT, CP/106, *Report on the Withdrawal by the United States of a Tariff Concession under Article XIX of the General Agreement on Tariffs and Trade*; Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky, fond OMO, 1945–1954, kart. 5.

Jedním z klíčových problémů se jevilo oddělení politického vedení KSČ od vládního a podnikového vedení hospodářství, vědy a techniky. Neefektivní komunikace mezi těmito úrovněmi způsobovala, že praktické, zespodu vycházející potřeby nebyly včas, v potřebném rozsahu a s potřebnou naléhavostí přenášeny na agendu politických činitelů.¹⁰ Tyto poznatky doplňuje Průcha, který poukazuje i na přebyrokratizovanost plánovacího systému a z toho vyplývající nepružnost podniků přizpůsobovat se rychle se měnícím možnostem meziblokové spolupráce. Plány vycházely z jednotlivých pracovišť a na cestě ke konečnému schválení opakovaně procházely přes vedení podniků, generální ředitelství a Státní plánovací úřad.¹¹ Po zdoluhavém procesu plánování následoval obdobně zdoluhavý proces vyjednávání konkrétních dohod o obchodní a vědecko-technické spolupráci se zahraničními partnery. Skutečnost, že se československé hospodářství v letech 1954 a 1955 řídilo pouze ročními konsolidačními plány, jasně poukazuje na neschopnost přebyrokratizovaného systému vytvořit stabilní pětiletý plán schopný reflektovat potřeby československé vědy a výzkumu.

Přestože vědecko-technická inteligence volala po dalším zintenzivnění meziblokové spolupráce, klíčové překážky její realizace nebyly v letech 1953–1955 odstraněny. Vedení KSČ neprošlo dostatečnou destalinizací a nadále se tak ke konceptu spolupráce se západním blokem stavělo dosti ostražitě. Drobný politický přešlap či nedorozumění mohly v rané postgottwaldovské éře být stále interpretovány jako závažný akt nepřátelství. V takto křehké a neustále napjaté atmosféře bylo snadné zmařit jakýkoli pokus o meziblokové sblížení. Patrné to bylo v případě raných pokusů o obnovení vztahů s americkými vědci, od kterých bylo brzy upuštěno, jelikož československá vláda začala podezírat USA z využívání nově navazovaných mezilidských kontaktů k vytváření proamerických nálad mezi československou střední třídou.¹² Kromě toho, jak již bylo zmíněno, československá ekonomika se nadále potýkala s nízkou konkurenceschopností své výroby, s nedostatkem tvrdých měn, s neefektivním systémem komunikace mezi stranou a vládou, či s přebyrokratizovaným plánováním a sjednáváním dohod o mezinárodní spolupráci. Kvůli těmto faktorům měla raná fáze chruščovovského tání a československých reforem nového

¹⁰ Národní archiv (dále jen NA), pomůcka 1208, fond 967, inv. č. 481, 482, kart. 636–638, pomůcka 1188, fond 961, inv. č. 28–32, 45, 99; pomůcka 835, fond 936, inv. č. 50, kart. 9, Záznam pro s. nám. Rejnu.

¹¹ PRŮCHA, Václav: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*. 2. díl. Období 1945–1992. Brno 2009, s. 104, 374.

¹² Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky (dále jen AMZV ČR), fond PK 32, 7. 2. 1958–27. 3. 1958, Zpráva o kulturních a vědeckých stycích s USA; KAPLAN, K.: *Československo v letech 1953–1966*, s. 16–17.

kurzu spíše omezený dopad na rozvoj meziblokových vědecko-technických kontaktů, které tak v polovině padesátých let zůstávaly poměrně křehkým aspektem československé mezinárodní politiky.

2 Hledání cest k meziblokovému rapprochementu

Skutečnost, že si nadále stalinistické vedení KSČ i během Novotného éry udržovalo politickou kontrolu nad makroúrovní československé vědecko-výzkumné infrastruktury neznamenal, že by se veškeré její aktivity staly pouhým ideologickým nástrojem. Jak Novák či Kaplan uvádějí, Zápotocký a Novotný si byli vědomi limitů sovětizace a politizace vědy, neboť pocítovali svou spoluodpovědnost za hospodářskou krizi, která vypukla v důsledku překročení těchto limitů ke konci Gottwaldovy éry.¹³ Protože se ani v polovině padesátých let nedařilo překonat hospodářské potíže způsobené udržováním autarkizace, lysenkismu a dalších stalinských opatření, začalo i prosovětské křídlo KSČ přijímat názor, že zachování předchozího přístupu k otázkám vědecko-technické spolupráce nepovede k žádoucímu hospodářskému rozvoji. Liberalizace meziblokové spolupráce tak v polovině padesátých let našla klíčovou podporu i na nejvyšší stranické a vládní úrovni.

Důkazy o změně postoje KSČ poskytují archivy československého Ministerstva zahraničních věcí, které indikují, že k rozhodnutí o posílení vědecko-technických kontaktů se Západem došlo již na X. sjezdu strany v roce 1954. Komunistické vedení změnu své politiky obhajovalo možnostmi propagace úspěchů socialistické vědy v zahraničí a dovozu kapitalistického know-how, které by usnadnilo zvýšení technické úrovně domácí výroby.¹⁴ Zprávy z archivů československých průmyslových ministerstev ukazují, že k realizaci tohoto rozhodnutí v praxi došlo víceméně okamžitě. Již koncem roku 1954 bylo patrné zintenzivnění československé meziblokové spolupráce v podobě studijních cest nebo účasti na západních vědeckých konferencích. Příkladem zde může být posílení depolitizované spolupráce československých techniků v jednotlivých výborech Evropské hospodářské komise (dále jen EHK) či organizace studijních pobytů pro odborníky Ministerstva strojírenství ve Francii za účelem studia mechanizace.¹⁵

¹³ NOVÁK, Jiří: *Kancléřem tří prezidentů*. Praha 2002, s. 45–55; KAPLAN, K.: *Československo v letech 1953–1966*, s. 16–17, 20–29.

¹⁴ AMZV ČR, f. PK, 12. 1. 1956–22. 3. 1956, zpráva z 16. 2. 1956.

¹⁵ NA, pomůcka 1123, fond 938, inv. č. 118, kart. 129–130; POSEJPALOVÁ-KOHOUTOVÁ, Olga: *Evropská hospodářská komise OSN 1968–1969*. Praha 1969.

Ne všechny faktory, které umožnily dynamický rozvoj československých meziblokových vztahů v polovině padesátých let, byly identifikovány soudobými historiky. Jak naznačují archivní nálezy, prozápadní reorientaci částečně usnadnila okolnost, že některé aspekty československé vědy se během pětiletého období Gottwaldovy éry nepodařilo plně přeměrovat na Moskvu, což umožnilo československé vědecko-technické inteligenci zachování určité míry meziblokových kontaktů.¹⁶ Tyto kontakty se od druhé poloviny padesátých let staly základním kamenem pro obnovení komplexnějších forem spolupráce se Západem. Příkladem zde může být Otto Wichterle, který díky svým západním kontaktům z předchozích let mohl v roce 1957 uspořádat meziblokové sympozium o makromolekulární chemii.¹⁷ Podobně na tom byl Zdeněk Augenthaler, který během Gottwaldovy éry udržoval z pozice československého delegáta v EHK aktivní kontakty jak se západními politickými představiteli, tak s vědecko-technickou inteligencí. Ve druhé polovině padesátých let jako představitel Ústavu mezinárodních vztahů v Praze na tyto kontakty navázal a zprostředkovával výměnu ekonomických dat mezi oběma bloky.¹⁸

Kromě toho hrál důležitou roli v rozvoji meziblokových vztahů i postupující détente, spuštěný Stalinovým odchodem z politické scény a na něj navazujícím chruščovským táním, které západnímu světu ukázalo vlídnější tvář socialismu. V reakci na změny politiky ve východním bloku řada západních představitelů včetně de Gaulla a Churchilla rovněž zaujala mírnější přístup k otázce meziblokové spolupráce a prosadila uvolnění embarg na vývoz moderních technologií. Je však třeba přiznat, že někteří činitelé západního světa v čele s USA i nadále zastávali zdrženlivější postoj. V tomto ohledu poskytují důležitý zdroj informací archivy EHK v Ženevě, které ukazují, že československé návrhy na výměnu odborníků a informací v ocelářství a energetice předkládané na zasedáních jednotlivých výborů Komise v roce 1955 byly ze strany USA odmítány.¹⁹ Dánsko a další západoevropské delegace podobně zavrhnuly československé návrhy na studium diskriminačních opatření v rozvoji

¹⁶ NA, pomůcka 1109, fond 935, inv. č. 126, kart. 92, zprávy ze studijních a obchodních cest do kapitalistických zemí.

¹⁷ Ústav makromolekulární chemie AV ČR: *The first IUPAC MACRO Symposium*. In: <https://www.imc.cas.cz/en/conferences/first-macro-symposium>, [cit. 20. 3. 2022]; WICHTERLE, O.: c. d., s. 55.

¹⁸ ORT, Alexander: *Strípky vzpomínek jednoho Čecha na složité 20. století*. Plzeň 2006, s. 67–69; DRULÁK, Petr – KRATOCHVÍL, Petr: *50 let českého výzkumu mezinárodních vztahů: od ÚMPE k ÚMV*. Praha 2007; Archiv OSN v Ženevě, E/ECE/SR.4/1-14: 1949.

¹⁹ POSEJPALOVÁ-KOHOUTOVÁ, O.: c. d.; Archiv OSN v Ženevě, E/ECE/STEEL/81-92.

meziblokové spolupráce.²⁰ Otázkou zůstává, do jaké míry byly československé návrhy rezolucí upřímně zaměřeny na posílení meziblokového toku zboží a know-how a do jaké míry se jednalo pouze o další z metod prezentace kritiky západní politiky.

Ať tak či onak, ani tyto neshody na půdě EHK v polovině padesátých let nedokázaly zastavit další vlnu rozvoje československé meziblokové vědecko-technické spolupráce, která se dostavila již v roce 1956. V tomto ohledu mnozí historici včetně Pernese a Rainera považují za klíčový impuls XX. sjezd KSSS v roce 1956, kde Chruščov oficiálně odsoudil Stalinův kult osobnosti, čímž položil základy k upuštění od jeho modelu meziblokové spolupráce.²¹ Přestože vedení KSČ zůstalo do značné míry stalinistické, muselo začít ustupovat rostoucímu tlaku jak ze strany Chruščovova okolí či nespokojených československých občanů, tak výrobních podniků či průmyslových ministerstev, které požadovaly zintenzivnění mezinárodní spolupráce pro překonání stagnujícího stavu domácí ekonomiky.²²

Přestože se sekundární prameny shodují v názoru na klíčovost XX. sjezdu KSSS, často neuvádějí konkrétní opatření, která by byla v reakci na tuto událost přijata k posílení československých meziblokových kooperačních vazeb v oblasti vědy a techniky. Omezený vhled v tomto směru poskytují Hermann a Olšáková, kteří poukazují na další decentralizaci československého školství v roce 1956. Rektoři, děkani, profesori a další představitelé vysokých škol obdrželi širší manévrovací prostor, což jim umožnilo částečně odpolitizovat svou práci a obnovit kontakty se západními univerzitami a výzkumnými ústavy. Podobný proces reorganizace proběhl ve stejné době i v Československé akademii věd, což umožnilo vedoucím jejích jednotlivých ústavů navázat nové meziblokové kontakty prostřednictvím vzájemných návštěv, sympozií či multi-laterálních výzkumných projektů.²³

²⁰ Archiv OSN v Ženevě, ARR 14/1360, kart. 138, documents on the 1949 Meeting of the Committee on the Development of Trade.

²¹ RAINER, János, M.: 1956: *The Mid-Twentieth Century Seen from the Vantage Point of the Beginning of the Next Century*. In: Cox, Terry (ed.): *Challenging Communism in Eastern Europe*. Oxford 2008, s. 9; PERNES, Jiří: *Destalinisation in Czechoslovakia after 1956*. In: FLOCK, Sarah – KOCIAN, Jiří – RUBEŠ, JAN, et al. (eds.): *Tchèques et les Belges: Une Histoire en Miroir*. Praha 2008, s. 106–116.

²² HOXHA, Enver: *Reject the Revisionist Theses of the XX Congress of the Communist Party of the Soviet Union and the Anti-Marxist Stand of Krushchev's Group! Uphold Marxism-Leninism!* In: <https://www.marxists.org/reference/archive/hoxha/works/nov1960.htm> [cit. 20. 3. 2022]; Office of the Historian: *Khrushchev and the Twentieth Congress of the Communist Party*. In: <https://history.state.gov/milestones/1953-1960/khrushchev-20th-congress> [cit. 20. 3. 2022].

²³ HERMANN, Tomáš – OLŠÁKOVÁ, Doubravka: *Plánování socialistické vědy: Dokumenty z roku 1960 ke stavu a rozvoji přírodních a technických věd v Československu*. Červený Kostelec 2014.

Archivy československého Ministerstva zahraničních věcí rovněž naznačují, že výstupy XX. sjezdu KSSS motivovaly KSČ k intenzifikaci podpory československé účasti v mezinárodních organizacích. Jedním z důsledků bylo zřízení Československé komise pro spolupráci s UNESCO v roce 1956.²⁴ Tuto organizaci totiž KSČ považovala za jednu z nejvhodnějších platform pro posílení kontaktů mezi československými a západními vědci. Změny kurzu KSČ v otázce meziblokové spolupráce se promítly i do práce jednotlivých ministerstev. Příkladem zde může být československé Ministerstvo energetiky, které v roce 1956 vydalo revidované směrnice pro vědecko-technickou spolupráci. Přestože vedení ministerstva nadále považovalo SSSR za hlavní zdroj know-how, zejména v oblasti těžkého strojírenství, jaderné fyziky a energetiky, bylo zároveň doporučeno, aby českoslovenští experti zvýšili svou účast na jednáních významných mezinárodních energetických organizací, jako byly Mezinárodní svaz výrobců a distributorů elektřiny (UNIPED), Mezinárodní konference o velkých elektrizačních soustavách velmi vysokého napětí (CIGRE) nebo Světová rada pro ropu (WPC).²⁵ Podobnou situaci bylo možné pozorovat i v dalších technických resortech, včetně ministerstev strojírenství a chemického průmyslu, která rovněž posílila svou účast v mezinárodních organizacích.²⁶

Vedle zintenzivnění dlouhodobějších forem spolupráce v meziblokových organizacích, československý průmysl rovněž zvýšil svou účast na dočasných platformách vědecko-technické spolupráce, včetně různých výstav, konferencí a sympozií. Podrobnější vhled do této problematiky poskytují osobní svědectví jednotlivých československých odborníků. Otto Wichterle ve svých vzpomínkách naznačuje, že mezi průkopníky těchto vědeckých kontaktů ve druhé polovině padesátých let patřili českoslovenští chemici. V roce 1956 navázal Wichterle na zasedání předsednictva Mezinárodní unie pro čistou a užitou chemii (IUPAC) v Izraeli důležité kontakty se západními kolegy, které mu usnadnily organizaci IUPAC sympozia v Praze v roce 1957.²⁷ Jak se později ukázalo, tyto meziblokové kontakty byly klíčové pro založení Ústavu makromolekulární chemie při ČSAV a pro následný vývoj Wichterleho měkkých

²⁴ Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky, fond MO-OMO, 1955–1956, kart. 55, 85; Mišková, Alena: *Vytváření mezinárodní vědecké spolupráce ČSAV v letech 1952–1961*. Práce z dějin Československé akademie věd, sv. 1, Praha 1986, s. 194–195.

²⁵ NA, pomůcka 1188, f. 961, inv. č. 32, kart. 26, inv. č. 43, kart. 28, inv. č. 29, kart. 24.

²⁶ NáA, pomůcka 1208, f. 967, inv. č. 525, kart. 702, pomůcka 1109, fond 935, inv. č. 126, kart. 92, cestovní zprávy z kapitalistických zemí.

²⁷ Ústav makromolekulární chemie AV ČR: *The first IUPAC MACRO Symposium*. In: <https://www.imc.cas.cz/en/conferences/first-macro-symposium>, [cit. 20. 3. 2022]; WICHTERLE, O.: *c. d.*, s. 55.

kontaktních čoček. Obdobně, jak naznačují osobní vzpomínky geofyzika Aloise Zátopka, meziblokové kontakty sehrály klíčovou roli i v rozvoji československé seismologie. Podle Zátopka se od roku 1956 začali českoslovenští geofyzici pravidelně a systematicky účastnit valných shromáždění Mezinárodní unie geodézie a geofyziky (IUGG), která se v té době konala výhradně v západním bloku.²⁸ Českoslovenští vědci byli potenciálním přínosem těchto meziblokových kontaktů natolik zaujati, že brzy začali pořádat domácí geofyzikální konference s významnou účastí západních odborníků. Tyto aktivity byly podporovány vedením KSČ, které věřilo, že nejen poskytují poměrně snadný přístup k západnímu know-how, ale rovněž umožňují propagaci socialistické vědy a ideologie. Změna kurzu KSČ po XX. sjezdu KSSS vedla také k aktivnímu zapojení československých vědců do Mezinárodního geofyzikálního roku, kterého se Československo účastnilo ve všech sférách s výjimkou glaciologie a oceánografie.²⁹ Díky podpoře komunistické strany navíc v roce 1957 začal ve všech hlavních jazycích západní vědecké komunity vycházet nový československý časopis *Studia Geophysica et Geodaetica* s meziblokovým dopadem.

Srovnávací analýza zpráv, memorand, komuniké, aide-mémoire a dalších archivních záznamů československých ministerstev ukazuje, že druhá významná vlna zintenzivnění československé meziblokové vědecko-technické spolupráce následovala v letech 1958–1960 v rámci Rozsypalových reforem. Ty se mimo jiné týkaly další decentralizace řízení podniků a výzkumných ústavů, což zvýšilo jejich možnosti navazování kooperačních vazeb s kapitalistickými státy. V důsledku toho se Západní Německo na konci padesátých let mohlo vyprofilovat v klíčového partnera československé vědy a techniky.³⁰ Jednou z hlavních motivací dalšího utužování československých meziblokových vazeb v tomto období byl zrychlující se technický pokrok na Západě a s tím související prohlubování rozdílů mezi oběma bloky. Důkazem v tomto ohledu je případ československého IT sektoru. Koncem padesátých let prošly západoevropské počítačové technologie rychlou vývojovou fází, která jim umožnila

²⁸ ZÁTOPEK, Alois: *The Development of Czechoslovak Geophysics from 1945 to 1960*. *Studia Geophysica et Geodaetica*, 4, č. 2, Praha 1960, s. 109.

²⁹ Tamtéž, s. 106; NOVÁK, Josef – LINK, František – BOUŠKA, Jan: *International Geophysical Year and Cooperation in Czechoslovakia, 1957–1959*. Praha 1960; OLŠÁKOVÁ, Doubravka: *Between Stalinism and Infrastructural Globalism: The International Geophysical Year (1957–8) in Czechoslovakia, Poland and German Democratic Republic*. *Acta Poloniae Historica*, 2017, č. 115, s. 97–122; SOMMER, Vítězslav – SPURNÝ Matěj – OLŠÁKOVÁ, Doubravka – JANÁČ, Jiří: *Technokratischer Sozialismus in der Tschechoslowakei*. *Bohemia*, 57, 2017, č. 1, s. 12–24.

³⁰ AMZV ČR, f. MO-OMO, 1955–1965, kart. 57; Archiv OSN v Ženevě, E/ECE/306-317: 1958, E/ECE/333-344: 1959, E/ECE/STEEL/121-139:1958-1961; NA, pomůcka 1188, f. 961, inv. č. 29, 32, 45.

určovat další trendy IT na globální úrovni. To lze ilustrovat například na práci západoněmecké Gesellschaft für Angewandte Mathematik und Mechanik, která v roce 1958 ve spolupráci s americkými vědci z Association for Computing Machinery představila revoluční programovací jazyk ALGOL 58. Jeho praktické výhody byly uznány československými odborníky, kteří začali usilovat o jeho zavádění a tím i vytlačení nekonkurenceschopných socialistických systémů vyvinutých sovětským informatikem A. P. Eršovem.³¹

Jak ukazují výroční zprávy, korespondence a další archiválie mezinárodních organizací, zcela klíčovou roli ve sbližování československých a západních odborníků na konci padesátých let sehrály multilaterální platformy včetně GATT, ECOSOC, UNESCO či EHK. Jejich schopnost napomáhat rozvoji meziglobové spolupráce byla založena na několika faktorech. Za prvé je třeba poznamenat, že jejich orgány sdružovaly velké množství špičkových diplomatů, vládních zmocněnců, technických expertů, přírodních vědců a ekonomů specializovaných na nejrůznější oblasti mezinárodní spolupráce. Kromě toho, jelikož rozsah činností těchto organizací byl poměrně široký, mohli se českoslovenští zástupci selektivně účastnit pouze aktivit, u kterých byl vnímán potenciál ke splnění plánů československého hospodářství.³² To byl případ GATT, která na konci padesátých let nabízela jedinečné možnosti školení a vzdělávání pro studenty ze signatářských zemí. V roce 1958 tak sedm československých studentů získalo stipendium ke studiu obchodního systému GATT. Během programu měli možnost shromáždit množství technické literatury, dat a dalších forem západního know-how, které nebylo z jiných zdrojů dostupné. Jejich poznatky vláda později využila k vydání doporučení pro další rozšiřování československé hospodářské a vědecko-technické spolupráce se Západem.³³ GATT nebyla jedinou platformou, která nabízela podobné možnosti. Také UNESCO nebo výbory EHK ke konci padesátých let zintenzivnily organizaci studijních cest, kurzů a sympozií, které pro československé odborníky představovaly jedinečný přístup k západnímu know-how.³⁴ Například v roce 1958 byla s podporou Výboru pro bydlení EHK uspořádána studijní cesta do Československa, jejímž cílem bylo řešit problémy v oblasti projektování a nových trendů ve stavebnictví. O rok později byla pod záštitou Výboru pro

³¹ DURNOVÁ, Helena: *Embracing the Algol Effort in Czechoslovakia*. IEEE Annals of the History of Computing, 36, 2014, č. 4, s. 27; KŘÍŠTOUFKEK, Karel: *Výpočetní a řídicí technika*. Praha 1986.

³² Archiv OSN v Ženevě, ECE annual reports 1956–1960; POSEJPALOVÁ-KOHOUTOVÁ, O.: c. d., s. 147–148.

³³ AMZV ČR, f. MO-OMO, 1955–1965, kart 85.

³⁴ Archiv OSN v Ženevě, ECE annual reports 1956–1960; NA, pomůcka 1208, f. 967, inv. č. 212, kart. 546, záznamy o československém členství v mezinárodních organizacích.

elektrickou energii EHK zorganizována rozsáhlá studie s meziblokovou účastí analyzující různé výzvy spojené s elektrifikací venkova.³⁵ V rámci UNESCO se československá spolupráce na meziblokových projektech projevila zejména po roce 1959, kdy se sovětské vedení rozhodlo zůstat stálým členem organizace. Krátce poté bylo možné sledovat aktivizovanou účast Československa například na Mezinárodní konferenci o zpracování informací, která se pod záštitou UNESCO konala v červnu 1959 v Paříži.³⁶

Jak naznačují tyto poznatky, i přes přetrvávající křehkost meziblokového politického prostředí se po několikaleté izolaci způsobené nastolením stalinské doktríny podařilo československým vědecko-technickým odborníkům zejména po roce 1956 znovu navázat kontakty se svými západními kolegy a rozvinout tak nové formy depolitizované spolupráce.

3 Transformace československého politicko-ekonomického prostředí v období ekonomické krize let 1962–1965

Počáteční proměna meziblokových vztahů zahájena v letech 1956–1957 a dále posílená v období Rozsypalovy reformy v letech 1958–1959 vytvořila důležitý odrazový můstek pro další sbližování vědecko-technických odborníků z obou stran železné opony v době československé hospodářské krize na počátku šedesátých let. Zdá se, že tato událost představuje další rozhodující průlom v československo-západním sbližování, neboť definitivně vyvrátila stalinistický ekonomický model a vyústila ve zlatou éru československé meziblokové spolupráce.

Jednou z nejpalčivějších otázek soudobé historiografie zůstává, do jaké míry byla hospodářská krize let 1962–1965 rozhodující pro vznik nové vlny projektů meziblokové spolupráce.³⁷ Zatímco Kaplan či Šulc vyzdvihují roli krize vysoko nad ostatní možné příčiny, Degrasovy závěry doplněné o primární prameny z československých archivů naznačují existenci dosud přehlížených faktorů, jejichž role byla pro další vlnu intenzifikace československo-západní spolupráce přinejmenším podobně zásadní. Degras v této souvislosti zmiňuje zejména změny v Chruščovových postojích vyjádřených na XXII. sjezdu KSSS

³⁵ Archiv OSN v Ženevě, E/ECE/EP/178: 1959–1965, E/ECE/333-344: 1959.

³⁶ UNESCO: *Information Processing: Proceedings of the International Conference on Information Processing*, UNESCO, Paris, 15–20 June 1959. Paris 1960; PORTER, Louis: *Cold War Internationalisms: The USSR in UNESCO, 1945–1967*. Chapel Hill 2018 (doktorská práce).

³⁷ KAPLAN, Karel: *Rada vzájemné hospodářské pomoci a Československo 1957–1967*. Praha 2015, s. 102–145; ŠULC, Zdislav: *Dokumenty k hospodářské politice v Československu z let 1963–1969*. Praha 1998.

v roce 1961. Při této příležitosti totiž Chruščov přislíbil širokou podporu pro dostihnutí a v ideálním případě i předstihnutí Západu ve vědecko-technickém pokroku.³⁸ Jeho prohlášení rezonovala u postupně se destalinizující KSČ a následující tři roky se tak nesly v duchu dalšího rozvoje nejen domácích vědeckých aktivit, ale i meziblokové spolupráce.

Navíc je třeba uznat, že transformace československé ekonomiky, která začala již v letech 1960 a 1961, sehrála často opomíjenou roli při urychlení rozvoje meziblokových vědecko-technických vztahů po vypuknutí samotné krize. Již od roku 1960 totiž musel československý průmysl čelit rapidně klesajícímu zájmu o své tradiční strojírenské exportní portfolio, což bylo do velké míry zapříčiněno urychlenou industrializací ostatních ekonomik RVHP.³⁹ Výsledná krize československé koncepce „strojírenské velmoci“ se tak projevila již před rokem 1962. Dalším faktorem usnadňujícím obnovení československých meziblokových vazeb v období krize bylo uvolnění přístupu KSČ k otázce politické perzekuce. V roce 1960 byla totiž přijata nová ústava, která zmírnila tvrdost trestního zákoníku, a zároveň proběhla rozsáhlá amnestie pro přibližně 7 000 vězňů. Propuštění československé politické opozice, vědecko-technické inteligence a 39 západních občanů bylo pozitivně vnímáno západními vládami, pro něž tato liberalizační tendence v Československu představovala důležitý impuls pro meziblokové sblížení.⁴⁰ Z těchto zjištění vyplývá, že pozitivní vývoj československé meziblokové spolupráce v období hospodářské krize byl do jisté míry způsoben i opatřeními přijatými již před jejím vypuknutím.

Je však třeba dát za pravdu Kaplanovi, že většinu příčin, které vedly k oživení československých meziblokových vazeb, je třeba hledat až v období po nástupu krize v roce 1962. Závažnost recese, ohrožující integritu a legitimitu komunistické vlády, zcela podkopala i dosud nedotknutelné jádro zavedeného stalinského systému řízení ekonomiky a otevřela dveře k jeho radikální transformaci. K posílení meziblokové spolupráce přispěl i vývoj na platformě RVHP, kde v důsledku vyhrocujícího se sporu mezi Rumunskem a ostatními členy Rady na počátku šedesátých let nebylo možné prohloubit integraci jednotlivých členských ekonomik. Důsledkem byla nadále rostoucí konkurence uvnitř bloku, která československým podnikům neumožňovala překonat

³⁸ DEGRAS, Jane: *Communists in Congress: The 22nd Meeting in Moscow*. The World Today, 17, 1961, č. 12, s. 519–532.

³⁹ NA, pomůcka 1208, f. 967, inv. č. 481, kart. 635; KAPLAN, Karel: *Rada vzájemné hospodářské pomoci a Československo 1957–1967*. Praha 2015, s. 56–80.

⁴⁰ Ústavní zákon č. 100/1960 Sb., Ústava Československé socialistické republiky. In: <https://www-zakonyprolidi.cz/cs/1960-100> [cit. 20. 3. 2022]; ROKOSKÝ, Jaroslav: *Amnestie 1960. Pamět a dějiny*, 2011, č. 1, s. 36–54.

problémy stagnujícího exportu.⁴¹ Neschopnost československých delegátů v RVHP prosadit svou vizi vnitroblokové spolupráce tak nutila Širokého vládu hledat alternativní formy spolupráce na Západě.

Přetrvávající stalinistické jádro KSČ však nebylo schopno v reakci na prohlubující se krizi předložit dostatečně radikální balíček reforem. Tento stav donutil Novotného nahradit zpátečnické stalinisty novými perspektivními komunisty. Personální změny neunikly ani vnitřním kruhům KSČ včetně Jaromíra Dolanského či samotného Širokého, kteří byli s nástupem hospodářské krize z vedoucích funkcí sesazeni. Kromě nich byl v roce 1962 z politbyra a z funkce místopředsedy československé vlády odvolán i Rudolf Barák a v roce 1963 také první tajemník ÚV Komunistické strany Slovenska (KSS) Karol Bacílek. Nahradili je prozápadněji smýšlející komunisté, mezi nimiž figurovali Jozef Lenárt, Alexander Dubček a Oldřich Černík. Přestože na oficiální politické úrovni byly vnitroblokové vztahy stále upřednostňovány, probíhající krize uvnitř RVHP poskytla destalinizované československé vládě větší manévrovací prostor k zintenzivnění svých kontaktů se Západem, aniž by byla vystavena silnější kritice ze strany ostatních socialistických zemí.⁴²

Reformní ekonomové v čele s Otou Šikem tak mohli koncem první poloviny šedesátých let začít posilovat československou meziblokovou výměnu know-how a technologií. Jejich snahy však musely čelit řadě jiných překážek. Jednu z hlavních výzev představovala realizace reformních opatření v podmínkách plně rozvinuté hospodářské krize. Československý zahraniční obchod v letech 1963–1964 stagnoval i s mnoha socialistickými partnery a Šikův tým se musel potýkat s nedostatkem tvrdých měn, který výrazně ztěžoval import klíčových západních průmyslových licencí.⁴³

Na druhou stranu je třeba přiznat, že navzdory nepříznivým podmínkám se reformistům podařilo v některých aspektech úspěšně transformovat československý systém meziblokové spolupráce ještě před zažehnutím samotné krize. To se týkalo zejména zvýšení financování domácího výzkumu a vývoje a dále liberalizace a debyrokratizace systému mezinárodní spolupráce, což vedlo k posílení účasti československých odborníků na mezinárodních vědecko-technických platformách. Některé zdroje odhadují, že v letech 1963–1964

⁴¹ COUFALOVÁ, Lucie – MIKULA, Štěpán – ŽÍDEK, Libor: *Competitiveness of Czechoslovak Exports under Socialism and its Impact on Industries' Output Growth after 1989*. Brno 2020, s. 10–12.

⁴² NA, fond 02/1, složka 5, archivní jednotka 4, fond AN, 07/16, kart. 41, složka 123, kart. 39, složka 3 G, 106 C a 107 D, Z projevu Chruščova na šestnáctém zasedání RVHP.

⁴³ ERNST, Miloslav: *Die Tschechoslowakei und die internationale Ökonomische Zusammenarbeit*. Praha 1987, s. 169; KAPLAN, Karel: *Kořeny československé reformy 1968, I. Československo a rozpory v sovětském bloku; II. Reforma trvale nemocné ekonomiky*. Brno 2000, s. 165–168; POSEJPALOVÁ-KOHOUTOVÁ, O.: c. d.

se počet československých odborníků cestujících do kapitalistických zemí zvýšil až o 100 %. Podobný nárůst bylo možné pozorovat i v počtu západních odborníků přijíždějících do Československa.⁴⁴

4 Zlatá éra československé meziblokové vědecko-technické spolupráce

Československá recese doprovázená vnitřní krizí RVHP vedla k definitivní destalinizaci a novému prozápadnímu křídlu KSČ poskytla prostor k realizaci určitých reforem meziblokové spolupráce. Tyto limitované transformace z období 1963–1964 poskytly klíčový základ pro nástup zlaté éry československé meziblokové spolupráce, která se plně rozvinula ve druhé polovině šedesátých let. Zejména roky 1966–1968 se vyznačovaly dalekosáhlou liberalizací vědecko-technické platformy a dynamickým rozvojem počtu realizovaných meziblokových projektů. To lze demonstrovat na zjištěních Applebauma a Hála, kteří analyzovali zahraniční výjezdy vědců z ČSAV. Zatímco v první polovině šedesátých let vycestovalo do socialistických zemí nejméně dvakrát více expertů než na Západ, kolem roku 1968 se tato situace poprvé od počátku padesátých let obrátila a na Západ vycestovalo více odborníků než do ostatních států východního bloku.⁴⁵

Meziblokové aktivity ve zlaté éře se vyznačovaly značnou měrou osvobození od ideologických tlaků a jednotliví experti se tak mohli řídit vlastní vizí vědeckého internacionalismu. To platilo zejména v oblasti přírodních věd, neboť, jak naznačují sekundární prameny, společenské vědy zůstávaly i v této době pod značným vlivem ideologie.⁴⁶ Archivy ČSAV ukazují, že liberalizace přírodovědeckých oborů umožnila depolitizaci jejich příslušných pracovišť. Patronem tohoto procesu se ukázal být prezident Akademie, chemik František Šorm, který depolitizaci prováděl podporou kariérního růstu vědců na základě jejich odborných schopností a nikoliv politických názorů.⁴⁷ Na tato zjištění

⁴⁴ BRÁDLEROVÁ, Daniela – KMOCHOVÁ, Nataša: *Nástin zahraničních styků ČSAV 1962–1970*. In: ZILYNSKÁ, Blanka – SVOBODNÝ, Petr (eds.): *Česká věda a pražské jaro (1963–1970)*. Praha 2001, s. 109.

⁴⁵ APPLEBAUM, Rachel: *The Friendship Project: Socialist Internationalism in the Soviet Union and Czechoslovakia in the 1950s and 1960s*. *Slavic Review*, 74, 2015, č. 3, s. 484–500; NA, pomůcka 1109, fond 935, inv. č. 126, kart. 89–91; pomůcka 1181, fond 957, inv. č. 63, kart. 79, inv. č. 30, 63–64; HÁLEK, Jan: *Ve znamení bdělosti a ostražitosti – Zahraniční styky a emigrace pracovníků ČSAV v dobových dokumentech (1953–1971)*. Praha 2012.

⁴⁶ ZILYNSKÁ, Blanka – SVOBODNÝ, Petr (eds.): *Česká věda a Pražské jaro (1963–1970)*. Praha 2001, s. 257–292.

⁴⁷ Archiv Akademie věd České republiky, fond FŠ, interview s Františkem Šormem, 23. 10. 1968.

navazují Brádlarová a Kmochová, podle kterých byl Šormův revoluční přístup od roku 1967 oficiálně přijat i prezidiem ČSAV, které konstatovalo, že vědecká a ekonomická argumentace v práci Akademie převážila nad politickými faktory. Přestože se mezibloková spolupráce stále nesměla dostat do rozporu s pilíři zahraniční politiky socialistického Československa, vědecké zásady získaly podstatně na významu. Liberalizace československé vědy během její zlaté éry pokročila do té míry, že i vědci, kteří byli buržoazního původu a nevstoupili do strany, se mohli účastnit mezinárodních konferencí, studijních cest a dalších aktivit na Západě.⁴⁸

Kromě depolitizace vědy hrála v rozvoji československé meziblokové spolupráce během zlaté éry důležitou roli také rostoucí finanční podpora ze strany Lenártovy vlády. Výdaje ČSAV na výzkum a mezinárodní spolupráci v polovině šedesátých let neustále rostly a svého vrcholu dosáhly v roce 1967. Výrazný nárůst výdajů byl patrný zejména v oblasti technických a přírodních věd, mezi kterými figurovala především biologie a chemie.⁴⁹ Příliv finančních prostředků pak usnadnil další zapojení československých odborníků do meziblokových aktivit včetně konferencí, veletrhů, sympozií a studijních cest.⁵⁰

Jedním z faktorů, které ke konci Novotného éry výrazně přispěly k rozvoji meziblokových kontaktů byla nově přijatá praxe uzavírání mezivládních rámcových dohod o vědecko-technické spolupráci. Přestože se dostupná sekundární literatura tomuto tématu podrobněji nevěnuje, analýza jednotlivých projektů československo-italské a československo-francouzské spolupráce naznačuje, že se jednalo o zcela klíčový aspekt meziblokového rapprochementu. Cílem těchto dohod bylo vytvoření stabilního právního rámce, který by umožnil obnovení dlouhodobých a komplexnějších meziblokových vědecko-technických forem spolupráce. Na základě těchto rámcových úmluv pak byly zřizovány bilaterální komise s širokými pravomocemi k uzavírání dodatečných techničtějších dohod a k projednávání konkrétních projektů.⁵¹ V roce 1965 uzavřelo Československo bilaterální rámcové dohody o vědecko-technické

⁴⁸ BRÁDLEROVÁ, Daniela – KMOCHOVÁ, Nataša: *Nástin zahraničních styků ČSAV 1962–1970*. In: ZILYNSKÁ, Blanka – SVOBODNÝ, Petr (eds.): *Česká věda a pražské jaro (1963–1970)*. Praha 2001, s. 112.

⁴⁹ VLACHÝ, Jan: *Czechoslovak Academy of Sciences and its Physics Institutes, 1952–1972*. Czechoslovak Journal of Physics, 22, 1972, č. 11, s. 1202–1209.

⁵⁰ AMZV ČR, f. MO-OMO, 1955–1965, kart. 85.

⁵¹ NA, pomůcka 1208, fond 967, inv. č. 481, kart. 635, inv. č. 525, kart. 702; Vyhláška č. 22/1966 Sb., Vyhláška ministra zahraničních věcí o Dohodě mezi vládou Československé socialistické republiky a vládou Francouzské republiky o vědecké a technické spolupráci. In: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1966-22> [cit. 20. 3. 2022]; Archiv společnosti Škoda Auto v Mladé Boleslavi, fond Automobilové závody, národní podnik (dále jen AZNP), kart. 148, 157, 240.

spolupráci s Francií a Itálií, v roce 1967 dohodu o dlouhodobé průmyslové a technické spolupráci s Beneluxem a v roce 1968 obdobnou dohodu se Spojeným královstvím. Řada dalších úmluv o hospodářské a vědecko-technické spolupráci byla počátkem Husákovy éry uzavřena s dalšími kapitalistickými státy.⁵²

Postupná liberalizace československé vědy, rostoucí finanční prostředky a podpůrné dlouhodobé dohody následně umožnily jak rozvoj nových forem meziblokové spolupráce, tak oživení či rozšíření těch starších. Z archivů ÚV KSČ v této souvislosti vyplývá, že v letech 1966–1967 se rychlému rozkvětu těšila československá účast na hospodářských a vědecko-technických veletrzích s participací západních delegací, neboť tyto akce byly jak významným zdrojem deviz, tak konkurenceschopného know-how.⁵³ Ve zlaté éře československé meziblokové spolupráce se tak nejen posílila československá účast na západních výstavách, jako byly Expo nebo Hannoverský průmyslový veletrh, ale rovněž došlo k výraznému rozvoji československého výstavnictví. Klíčovou roli v tomto ohledu sehrál Mezinárodní strojírenský veletrh v Brně, který umožnil prezentaci západního vědecko-technického pokroku, poskytl důležitou platformu pro sjednávání kooperačních dohod a nabídl jedinečnou příležitost pro navazování dlouhodobých mezilidských vztahů mezi odborníky obou geopolitických bloků.⁵⁴

Jak ukazují archivy AZNP (Automobilové závody, národní podnik) a československého Ministerstva chemického průmyslu doplněné Freezem, zlatá éra se vyznačovala také výrazným nárůstem popularity spolupráce prostřednictvím výměny průmyslových licencí. Zájem o tento kooperační koncept vycházel z toho, že často umožňoval dovoz západního know-how, které bylo hrazeno vývozem československého zboží vyrobeného s jeho pomocí. Tato barterová forma spolupráce tak vedla k úsporám kriticky nedostatkových konvertibilních měn.⁵⁵ Příkladem může být uveden nizozemský podnik Shell, který v roce 1967 s československým Ministerstvem chemického průmyslu vyjednával výstavbu ropné rafinerie na československém území. Tato investice

⁵² *Vědeckotechnická spolupráce*. In: <https://www.zakonyprolidi.cz/obor/vedeckotechnicka-spoluprace> [cit. 2022-03-20].

⁵³ NA, fond KSČ–ÚV, 02/1, 15, 17, položka 8.

⁵⁴ Státní oblastní archiv v Zámrsku, fond VÚB, kart. 286, Licence na bezvřetenové předění.

⁵⁵ NA, pomůcka 1208, f. 967, inv. č. 481, kart. 635, inv. č. 525, kart. 702, Zpráva o stavu prací na koncepci vztahu československého chemického průmyslu s Francií; Archiv společnosti Škoda Auto v Mladé Boleslavi, f. AZNP, kart. 240, cooperation with Rubery, Owen & Co. Ltd.; FREEZE, Karen J.: *Unlikely Partners and the Management of Innovation in Communist Europe: A Case Study from the Czechoslovak Textile Machine Industry*. Business and Economic History, 5, 2007, s. 1–29.

měla být splacena dodávkami ropných produktů do Rakouska. Podobná dohoda byla sjednávána s rakouským výrobcem oceli Voest, který měl dodat technickou licenci pro kyslíkárnu v Košicích. Protislužby měly mít podobu turbín pro elektrárnu v Linci.⁵⁶ Osud mnoha těchto slibně rozjednaných projektů je ovšem neznámý. Z omezených dostupných pramenů vyplývá, že řada projektů nebyla dokončena nejen kvůli neslučitelným představám jejich vyjednavců, ale také kvůli násilnému ukončení prozápadních reforem pražského jara.

Jednou z otázek, které se na tomto místě hlásí o zodpovězení, je postavení československé zlaté éry meziblokové spolupráce ve srovnání s ostatními členy RVHP. Statistické údaje z šedesátých a sedmdesátých let 20. století ukazují, že ačkoliv se československá mezibloková výměna know-how a technologií v porovnání s první polovinou Novotného éry rozvíjela dosti dynamicky, Československo v rámci RVHP postupně ztrácelo své postavení mezi nejaktivnějšími signatáři dohod o meziblokové spolupráci. V letech 1965–1967 mělo Československo v platnosti pouze 20 úmluv o meziblokové spolupráci, zatímco Maďarsko 43 a Polsko 40. Ostatní členové RVHP za Československem v počtu uzavřených dohod zaostávali. V roce 1973 však bylo Československo předběhnuto i Rumunskem a Bulharskem, zatímco Polsko a Maďarsko svůj náskok zvýšily a měly přibližně osmkrát více platných meziblokových dohod než Československo.⁵⁷

Tento jev lze částečně vysvětlit i nadále vyšší úrovní vědecko-technického pokroku v Československu ve srovnání s méně rozvinutými členy RVHP. Československé podniky měly omezenou škálu možností meziblokové spolupráce, protože západní partneři byli často ochotni sdílet pouze zastaralé technologie, které nemusely být nutně lepší než ty československé. Wilczynski a Mcmillan naznačují, že tato teorie platila zejména pro spolupráci ve strojírenském sektoru. Země jako Bulharsko a Rumunsko měly i ke konci Novotného éry nedostatečně rozvinuté strojírenské výrobní kapacity, a k překonání tohoto problému zaváděly specifické formy spolupráce, včetně společných meziblokových podniků či továren na klíč. Československé strojírenství však bylo relativně rozvinuté již během druhé světové války a kvůli přetrvávajícím západním embargům na vývoz nejnovějších technologií nemohly kapitalistické podniky nabídnout svým československým partnerům podobné výhody

⁵⁶ NA, pomůcka 1208, f. 967, inv. č. 481, kart. 635, inv. č. 525, kart. 702.

⁵⁷ SAROSI, Eva: *Zur industriellen Kooperation zwischen Österreich und Ungarn*. Forschungsberichte des Wiener Institutes für Internationale Wirtschaftsvergleiche, 1972, č. 2; LEVCIK, Friedrich – STANKOVSKÝ, Jan: *Industrial Cooperation between East and West*. Soviet and Eastern European Foreign Trade, 14, 1978, č. 1/2, s. 171.

ze spolupráce.⁵⁸ Dodatečnému uzavírání československých dohod o meziblokové spolupráci dále výrazně bránilo předčasné ukončení reformu pražského jara, které Brežněv vnímal jako ohrožení své autority a jednoty socialistického bloku. Okupace v roce 1968 a následná normalizace vedly k přerušení dynamicky se rozvíjejících vědecko-technických vazeb se západním blokem. Českoslovenští reformisté a prozápadně orientovaní vědci byli zbaveni svých vedoucích pozic a jejich pracoviště musela čelit odlivu finančních prostředků, což znemožnilo dokončení rozjednaných projektů. Personální změny se nevyhnuly ani ČSAV, kde přední vědci jako Wichterle, Šorm či Málek čelili zákazům vycestování a často byli nuceni odejít do předčasného důchodu. Nově příchozí prosovětské kádry disponovaly jen omezenou odbornou kvalifikací, což zpomalovalo další rozvoj meziblokové spolupráce.⁵⁹

5 Závěr

Éra Antonína Novotného se vyznačovala dynamickým rozvojem československé meziblokové spolupráce, která probíhala v několika hlavních vlnách. Od Gottwaldovy smrti až do roku 1955 bylo možné pozorovat určitou krizi v dalším směřování mezinárodní politiky KSČ. Snahy Novotného a Širokého o určitou revizi přílišné autarkizace předchozích let se totiž ve stále napjatém prostředí rané postgottwaldovské éry nedokázaly prosadit. K výraznějšímu sblížení vědecko-technických subjektů obou bloků tak mohlo dojít až po XX. sjezdu KSSS, kde Chruščov odsoudil Stalinův kult osobnosti, čímž položil základy další destalinizace a prohloubení odpolitizované meziblokové spolupráce. V reakci na události v SSSR navázali českoslovenští odborníci, podniky a vědecko-výzkumné ústavy ve druhé polovině padesátých let četné kontakty s partnery ze západního bloku. V té době se rozšiřovaly staré a vznikaly i nové formy spolupráce, včetně multilaterálních studijních cest, veletrhů, dlouhodobých výzkumných projektů a výměny průmyslových licencí. Československá mezibloková spolupráce se dále rozšířila v letech 1958–1959, kdy v rámci Rozsypalovy reformy došlo k další liberalizaci jejího systému. K zásadní transformaci vztahů se západními partnery však došlo až v reakci

⁵⁸ McMILLAN, Carl, H.: *Trends in East-West Industrial Cooperation*. Journal of International Business Studies, 12, 1981, č. 2, s. 53–67; WILCZYNSKI, Jozef: *Technology in Comecon: Acceleration of Technological Progress through Economic Planning and the Market*. London 1974.

⁵⁹ OTÁHAL, Milan – NOSKOVÁ, Alena – BOLOMSKÝ, Karel: *Svědectví o duchovním útlaku 1969–1970. Normalizace v kultuře, umění, vědě, školství a masových vzdělávacích prostředcích*. Praha 1993, s. 48; NISONEN-TRNKA, Riikka: *Science with a Human Face: The Activity of the Czechoslovak Scientists František Šorm and Otto Wichterle during the Cold War*. Tampere 2012, s. 22–24.

na hospodářskou krizi z let 1962–1965, která vedla ke konečné destalinizaci vedení KSČ, což vyústilo ve zlatou éru československé meziblokové spolupráce. Dynamicky se rozvíjející odpolitizované vazby však byly násilně a nečekaně přerušeny invází vojsk Varšavské smlouvy a následnou normalizací.

RESUMÉ

*POROZTAHOVÁNÍ ŽELEZNÉ OPONY: ČESKOSLOVENSKÁ MEZIBLOKOVÁ
VĚDECKO-TECHNICKÁ SPOLUPRÁCE V ÉŘE ANTONÍNA NOVOTNÉHO
(1953–1968)*

Téma československé vědecko-technické spolupráce se západním blokem se v poslední době těší revitalizaci zájmu historiků (Doubravka Olšáková, Valentina Fava, Emilie Těšínská, aj.). Přesto ovšem doposud existuje řada aspektů, které jsou z úvah soudobých statí vynechávány a jejichž analýza se jeví předpokladem ke komplexnímu vyobrazení toků know-how, technologií a expertů po ose východ–západ. V tomto ohledu je vhodné částečně revidovat díla technicky zaměřenějších autorů komunistické a rané postkomunistické éry (Miloslav Ernst, Jaroslav Nykryn, Karel Kaplan) a zobjektivizovat jejich často zideologizované závěry novými poznatky z primárních zdrojů. V této práci byly konzultovány jak fondy průmyslových ministerstev v Národním archivu na Chodovci či sbírky Ministerstva zahraničních věcí v Černínském paláci, tak dokumenty mezinárodních organizací (OSN, GATT, UNESCO) v Ženevě. Jak tyto nově zpřístupněné archiválie odhalují, v porovnání s Gottwaldovou érou zaznamenalo následující období Antonína Novotného dynamický rozvoj forem a obsahu meziblokové spolupráce. Zprvu opatrnější přístup k otázce sblížení jednotlivých expertů, podniků, výzkumných ústavů či vlád obou bloků se v několika vlnách během 15 let Novotného éry rozvinul v intenzivní depolitizované kontakty. Tyto umožňovaly výměnu vědecko-technického know-how a moderních technologií mající podstatný pozitivní vliv na další rozvoj československého hospodářství. Zlatou éru meziblokové spolupráce v období pražského jara však nečekaně přerušila okupace a následná normalizace československého politicko-ekonomického kurzu.

Klíčová slova: Československo, vědecko-technická spolupráce, mezibloková spolupráce, konference, studijní cesty, obchod, průmyslové licence, východní blok, západní blok, RVHP, OSN, GATT, Antonín Novotný, KSČ, KSSS, détente, rapprochement

RESUMÉ

THE DEVELOPMENT OF CZECHOSLOVAK INTER-BLOC SCIENTIFIC-TECHNICAL COOPERATION IN THE ERA OF ANTONÍN NOVOTNÝ

The topic of Czechoslovak scientific-technical cooperation with the Western Bloc has recently enjoyed a revival of interest, which can be illustrated by the works of Doubravka Olšáková, Valentina Fava, or Emilie Těšínská. Nevertheless, there is still a range of specific aspects that have been omitted from the consideration of contemporary studies, the analysis of which seems to be a prerequisite for a comprehensive depiction of the history of the cross-Curtain flows of know-how, experts and capital. In this respect, it is appropriate to revisit some of the works of more technically oriented authors of the communist and early post-communist era (Miloslav Ernst, Jaroslav Nykryn, Karel Kaplan) and to objectivize their often ideologized conclusions with new findings from primary sources. To this end, both the fonds of industrial ministries in the Czech National Archives, as well as records of international organizations (UN, GATT, UNESCO) located in Geneva were consulted. As these newly accessible archival materials reveal, compared to the Gottwald era (1948–1953), the subsequent period of Antonín Novotný (1953–1968) saw a dynamic development of the forms and content of inter-bloc cooperation, which allowed for the exchange of competitive scientific-technical know-how and modern technologies that proved to have a significant positive impact on the further development of the Czechoslovak economy.

Keywords: Czechoslovakia, Scientific-technical cooperation, Inter-bloc cooperation, Conferences, Study trips, Trade, Industrial licences, Eastern bloc, Western bloc, Comecon, UN, GATT, Novotný, Communist Party of Czechoslovakia, CPSU, Détente

Mgr. Ondřej Fišer
Souběžná 251
549 41 Červený Kostelec
Česká republika
e-mail: fiserondrej1@gmail.com